

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ЮРИДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Реалізація в Україні міжнародних правових актів щодо захисту прав людини передбачає розбудову ефективного механізму забезпечення доступу громадян до надійних авторитетних джерел достовірної інформації про їх права й обов'язки. Слід визнати, що без наявності такого механізму Загальна декларація прав людини 1948 р. (як і інші міжнародні правові акти з аналогічних питань) для пересічного громадянина України є непотрібними. Генеральна асамблея ООН проголосила цю Декларацію як «завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебува-

ють під їх юрисдикцією» [3]. Права, зазначені в цій Декларації, є універсальними, фундаментальними, первинними й абстрактними, отже потребують їхньої позитивізації (трансформації в позитивне право), інституалізації у площині національного права [2, с. 181]. Важливим складником цього механізму є такий юридичний засіб-інструмент [6, с. 29], як систематизація національного законодавства. Метою цієї статті є визначення й упорядкування завдань, способів, видів і методів систематизації національного законодавства з урахуванням результатів новітніх наукових досліджень цього традиційного й завжди актуального розділу загальної теорії права [Див.: 4; 5; 10; 11] й досвіду вітчизняного нормотворення.

Систематизацію національного законодавства слід визначити як юридичну діяльність по зведенню всіх нормативно-правових актів України в упорядковану систему. Головним інструментальним завданням цієї діяль-

ності є забезпечення системності й уніфікації вітчизняного законодавства – приведення його до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання однаманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин [1, с. 469]. Але систематизація виконує й не менш важливе завдання – *ідеологічне*, що випливає з обов'язку сучасної цивілізованої держави гарантувати кожній людині право знати свої права й обов'язки. В Україні ця норма закріплена в ч. 1 ст. 57 Конституції України. В умовах одночасної дії великої кількості нормативно-правових актів, «засміченості» системи законодавства нечинними, неузгодженими, колізійними нормативними приписами громадянину важко відшукати необхідні норми, щоб реалізувати це конституційне право самостійно, без організаційної й технічної фахової підтримки з боку суспільства. Систематизація є насамперед ефективним засобом реалізації цього права шляхом забезпечення вільного й оперативного доступу громадян до всього масиву національного законодавства.

Суб'єкти систематизації поділяються на 2 групи. До першої належать спеціально вповноважені компетентні органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Ними систематизація здійснюється на підставі

повноважень, наданих правовими актами, і зветься *офіційною*. Її результатами є прийняття кодифікаційних нормативно-правових актів (передовсім кодексів, основ законодавства), видання офіційних друківаних видань збірників законодавства (зазвичай під грифом уповноваженого міністерства або відомства), методичних розробок для органів влади та ін. До другої належать приватні особи – громадяни й організації. Систематизація провадиться ними з власної ініціативи, зазвичай для методологічного забезпечення їх господарської, наукової, освітнянської діяльності. До цієї групи відносять також суб'єктів підприємницької діяльності, які систематизують нормативно-правові акти для одержання прибутку від їх платного розповсюдження. Така систематизація вважається *неофіційною*. Її результатами є видання друківаних збірників, створення електронних комп'ютерних баз даних та ін.

Розвиток комп'ютеризації суспільного життя, приватної видавничої справи призводить до постійного збільшення частки неофіційної систематизації. Зазначимо, що в Західній Європі, зокрема у Франції, набула поширення практика здійснення провідними правознавцями – переважно в наукових цілях – навіть неофіційної кодифікації законодавства [4, с. 125-128]. В Україні, до

речі, на цей час створення кодексів є виключною прерогативою законодавчої влади.

Систематизація законодавства провадиться на підставі певної системи *принципів* – обов'язкових вимог до цього виду юридичної діяльності. Головні її принципи – повнота, доцільність, оперативність, безперервність, професіоналізм та ін. Їх реалізація дозволяє суб'єктам систематизації досягти інструментальної й ідеологічної мети – привести нормативно-правові акти в упорядковану систему. У сучасній юридичній практиці використовуються 4 *способи* її досягнення. Першим є збирання, фіксування в логічній послідовності, зберігання й підтримання нормативно-правових актів у актуальному стані; другим – об'єднання їх у збірки й зібрання за спільними ознаками; третім – об'єднання кількох таких актів, що регулюють певний вид подібних суспільних відносин, у єдиний нормативно-правовий акт без перероблення їх змісту; четвертим є створення нового кодифікованого нормативно-правового акта внаслідок суттєвого перероблення змісту декількох чинних нормативно-правових актів однієї галузі законодавства.

Відповідно до зазначених способів у юридичній науці виділяють і 4 *види* систематизації законодавства: це облік, інкорпора-

ція, консолідація й кодифікація. Перші 2 види завжди здійснюються поза процесом нормотворення, інші 2 – зазвичай у його межах.

Від систематизації слід відрізнити видання *науково-практичних коментарів* до Конституції, кодексів, інших актів законодавства. Ці джерела мають велике значення для правильного розуміння, тлумачення, реалізації, застосування норм чинного законодавства фахівцями в галузі права, громадянами, для вивчення студентами юридичних вузів. Усі вони, як правило, опрацьовуються провідними правознавцями – науковцями, викладачами відповідних юридичних дисциплін, суддями вищих інстанцій та ін. Такі коментарі не мають офіційного характеру, є джерелами наукового тлумачення, в практичній юридичній діяльності можуть використовуватися тільки разом з першоджерелами – текстами нормативно-правових актів.

Під *обліком нормативно-правових актів* розуміється діяльність по збиранню, фіксуванню в логічній послідовності й зберігання нормативно-правових актів, по підтриманню їх у контрольному (актуальному) стані з урахуванням усіх змін і доповнень, а також по створенню спеціальних систем їх накопичення й пошуку. Головним завданням

цього виду систематизації є підтримання нормативно-правових актів у стані, що дозволяє оперативно одержувати необхідну правову інформацію. Ретельний облік законодавства є необхідним для забезпечення готовності до застосування правових норм органами державної влади й органами місцевого самоврядування, їх реалізації приватними юридичними та фізичними особами. Основними вимогами до організації обліку законодавства є забезпечення повноти й безпрогальності інформаційного масиву, достовірності правової інформації, зручності користування нею.

Засобами накопичення й обробки нормативної інформації можуть бути: (а) спеціальні журнали, в яких реєструються нормативно-правові акти й усі зміни до них; (б) картотеки, в яких кожному нормативно-правовому акту відповідає його картка, що містить повну інформацію про його видавця, галузь і підгалузь законодавства, внесені зміни тощо; (в) електронні носії інформації (дискети, компакт-диски різних форматів, жорсткі диски комп'ютерів, електронні сервери), які завдяки своїм можливостям уміщують великий обсяг правової інформації аж до повних універсальних баз національного законодавства. Цим засобам відповідають *види* обліку нормативно-

правових актів – журнальний, картковий та електронний. Журнальний, враховуючи його обмежені технічні можливості, доцільно використовувати лише за умов невеликого інформаційного масиву; картковим зазвичай користуються в органах державної влади й крупних організаціях; нові можливості електронного обліку нормативно-правових актів пов'язані з розширенням мережі Інтернет і спрощенням доступу до неї. Перевагами електронних баз правових даних є простота і швидкість пошуку й одержання необхідної правової інформації, оперативність її оновлення й актуалізація нормативно-правових актів у разі внесення до них змін.

В Україні забезпечується безкоштовний доступ користувачів до баз національного законодавства на офіційних порталах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, а також платний доступ до низки комерційних правових баз даних. Практикуючим юристам, іншим фахівцям у галузі права слід мати на увазі, що тексти нормативно-правових актів, розміщені в зазначених базах у мережі Інтернет або на компактних електронних носіях інформації, не є офіційними, отже, можуть використовуватися виключно для довідкових цілей. Водночас у судів немає підстав для відмови у прийнятті й оціню-

ванні таких текстів як письмових доказів. Так, ст. 79 Кодексу адміністративного судочинства України відносить до останніх і електронні документи (в інших процесуальних кодексах України такої конкретизації не існує). Але за наявності в паперовому або електронному вигляді офіційного тексту нормативно-правового акта слід додавати до справи саме цей текст.

Спеціальним офіційним видом обліку, що здійснюється уповноваженими органами державної влади, є створення державних реєстрів нормативно-правових актів. В Україні згідно з Указом Президента України від 27 червня 1996 р. [8] запроваджено Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів – автоматизовану систему збирання, накопичення й опрацювання актів законодавства. Він створений з метою забезпечення додержання єдиних принципів ідентифікації нормативно-правових актів і ведіння їх державного обліку в межах інформаційного простору України, створення фонду нормативно-правових актів і підтримання їх у контрольному стані, надання інформації про них, забезпечення доступності, гласності й відкритості правової інформації для користувачів. До Реєстру включаються чинні закони, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Прези-

дента України, декрети, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів, зареєстровані в Міністерстві юстиції України нормативно-правові акти міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, Національного банку, міжнародні договори України, рішення й висновки Конституційного Суду України, а також нормативно-правові акти, видані до прийняття Акта проголошення незалежності України, що не втратили чинності й не суперечать національному законодавству. Ведіння Реєстру покладено на Міністерство юстиції України. Будь-яка юридична чи фізична особа може одержати копії еталонних текстів нормативно-правових актів з інформаційного фонду цього Реєстру на електронних чи паперових носіях. Нормативно-правові акти, включені до нього, постійно підтримуються Міністерством юстиції в контрольному стані з урахуванням усіх змін і доповнень.

Державні реєстри нормативно-правових актів з окремих питань господарської й управлінської діяльності можуть створюватися також відповідними органами виконавчої влади. Наприклад, наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 8 червня 2004 р. затверджено Положення про Держав-

ний реєстр нормативно-правових актів з питань охорони праці [9].

Інкорпорація – це впорядкування нормативно-правових актів без зміни змісту шляхом їх зведення в єдині друковані видання (збірники, зібрання, довідники, періодичні видання тощо) в хронологічному порядку та/або за предметом регулювання. Нових нормативно-правових актів або норм права в результаті інкорпорації не виникає; втручання в тексти актів можливе лише на рівні редакційної правки. Оскільки інкорпорація здійснюється поза процесом нормотворення, то виконуватися вона може як органами державної влади й органами місцевого самоврядування (офіційна інкорпорація), так і юридичними особами в межах їх підприємницької діяльності в наукових або навчальних цілях (неофіційна інкорпорація).

Офіційна інкорпорація являє собою підготовку й публікацію збірників і зібрань нормативно-правових актів органами, що їх видали, або органами, спеціально уповноваженими на це. В Україні уповноваженим видавцем збірників законодавства й кодексів є Міністерство юстиції. Такі видання обов'язково мають примітки «Офіційне видання» або «Офіційний текст», гриф відповідного органу державної влади й можуть використовуватися як офіційні джерела правової інфор-

мації. Юристам у практичній діяльності, викладачам, студентам в учбових цілях бажано надавати перевагу саме таким друкованим виданням (звичайно, за умови їх перевірки на чинність та актуальність). *Неофіційна інкорпорація* здійснюється в основному в межах підприємницької діяльності упорядників і видавців, що діють відповідно до Закону України «Про видавничу справу» [7].

В Україні найпоширенішими *результатами інкорпорації* є збірники й зібрання законів. Збірники – це зібрані нормативно-правові акти, об'єднані за тематичною ознакою. Тексти таких актів наводяться в актуалізованому вигляді – зі змінами й доповненнями на момент закінчення підготовки до друку. На першій сторінці або у вихідних даних має міститися інформація про те, станом на яку дату наводяться тексти документів. Допускається включення в такі збірники не повних текстів актів, а лише витяги з них, а також офіційних роз'яснень органів державної влади з питань застосування цих актів, рішень Конституційного Суду України, рекомендацій вищих спеціалізованих судів, постанов та узагальнених правових позицій Верховного Суду України. Збірники законодавства в Україні найчастіше видаються на комерційних засадах. До офіційних дже-

рел вони належать у разі їх видання під грифом Міністерства юстиції України або органів державної влади, з актів і роз'яснень яких складається збірник. Зібрання законодавства – це систематизовані за хронологічною ознакою збірки нормативно-правих актів вищих (центральных) органів державної влади. Вони зазвичай мають офіційний характер. Водночас тексти законодавчих актів не є об'єктами авторського права, отже, можливе видання й неофіційних зібрань з власної ініціативи видавництва або іншого суб'єкта видавничої справи. Приміром, у Німеччині поширеною є практика видання друкованих зібрань законів з роз'ємними частинами, що надає можливість актуалізувати тексти законів шляхом заміни частин, що втратили чинність, на нові. Причому видавці таких зібрань беруть на себе зобов'язання своєчасно постачати нові випуски передплатникам для самостійного оновлення (актуалізації) текстів. Таким чином, видавець і передплатник фактично стають партнерами в діяльності з інкорпорації законодавства. В Україні усталеної практики таких комерційних видань, на жаль, немає.

Консолідація є зведенням у єдиний нормативно-правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин, без зміни їх змісту. Вона завжди

є офіційною систематизацією, що здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності. Нових норм права внаслідок цього не виникає, втручання в тексти таких актів можливе лише на рівні редакційної правки. Результатом консолідації є видання нового нормативно-правового акта, з моменту набрання чинності яким втрачають чинність попередні акти, що входять до його складу. Практика систематизації законодавства шляхом консолідації поширена в багатьох країнах. За своєю юридичною природою саме консолідованими актами є, наприклад, Соціальний кодекс Німеччини, французькі – Кодекс про працю, Кодекс ощадних кас, Дорожній, Сільськогосподарський, Податковий кодекси, звід законів США, англійські консолідовані статути [12, с. 423]. В Україні консолідація нормативно-правих актів не практикується, наслідком чого є громіздкість вітчизняного законодавчого масиву, повторюваність у ньому низки приписів у різних актах тощо.

Особливою змістовною формою систематизації законодавства є його *кодифікація*. Вона виконується шляхом переробки і зведення правових норм, що містяться в різних актах, у логічно узгоджений нормативно-правовий акт, що системно й вичерпно регулює певну сферу суспільних відносин, як правило, на га-

лузевому рівні. З набранням ним чинності попередні акти, що регулюють аналогічні суспільні відносини, втрачають чинність повністю або в частині, що йому суперечить. Кодифікація завжди є офіційною систематизацією й провадиться виключно в межах нормотворчої діяльності. У її процесі з'являються нові елементи системи права – правові норми й навіть інститути, що принципово відрізняє кодифікацію від інших видів систематизації, надає право віднести її до нормотворчої діяльності [5, с. 314]. Кодифікаційні акти становлять той фундамент, на якому будується нове законодавство, впорядковують нормативно-правовий масив, усувають наявні суперечності, уніфікують правовий категорійний апарат, забезпечують єдність термінологічно-мовного оформлення законодавчих актів. Кодифікаційний акт не тільки впорядковує чинне законодавство, а й якісно його вдосконалює, методологічно облагороджує. Досконалий кодекс сам по собі є свідченням високого рівня юридичної науки та нормотворення в країні й одночасно потужним поштовхом до подальших наукових досліджень відповідної галузі, розробки нових нормативно-правових актів на виконання його норм. Підготовка до його видання займає роки й навіть десятиріччя (приміром, накопичення необхідного науко-

вого потенціалу, підготовка й безпосереднє опрацювання Німецького цивільного уложення зайняло майже все ХІХ ст.).

За рівнем перероблення й оновлення правових норм історично склалися 2 основні *методи кодифікації* – *кодифікація-компіляція й кодифікація-реформа*. *Перша* передбачає зібрання чинних правових норм та їх приведення в певну кодифіковану форму без суттєвих змін і доповнень. Цей метод використовується, якщо метою кодифікації є виключно спрощення й уніфікація законодавства [4, с. 289, 290]. Багато відомих історії кодифікацій здійснено саме за цим методом, серед яких – Руська правда, Соборне уложення 1649 р., Господарський кодекс України та ін. *Друга* передбачає зібрання правових норм та їх приведення в певну кодифіковану форму з більш-менш значними змінами й доповненнями (у тому числі, принципово новими нормами). Цей метод є, безумовно, складнішим, довшим, передбачає більш високий рівень юридичної науки й нормотворчої майстерності. Він використовується в основному на етапах реформування суспільства, що передбачають одночасне реформування національної правової системи і досягнення не тільки суто юридичних, а й політичних цілей – утвердження й закріплення нових цивілізаційних

стандартів, нового типу політичного режиму, принципово нових відносин власності тощо. Прикладами такої кодифікації можуть бути Французький цивільний кодекс 1804 р., Німецьке цивільне уложення 1896 р. Серед недавніх таких значних вітчизняних кодифікацій – новий Цивільний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України та ін.

Головними видами кодифікаційних актів є основи законодавства й кодекси. *Основи законодавства* – це кодифікаційний акт, що містить найзагальніші норми й визначає цілі й принципи правового регулювання певної групи суспільних відносин. Вони притаманні країнам з федеративною формою державно-територіального устрою, мають на меті уніфікацію майбутніх однотипних законодавчих актів суб'єктів федерації. Саме тому такі кодифікації поширені, приміром, у законодавстві Російської Федерації. У правовій системі України специфічною метою основ законодавства є затвердження найбільш загальних, принципових положень, що в подальшому мають стати стрижневими для нових законів. Так, в Україні діють *Основи законодавства – про культуру, про охорону здоров'я, про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*. Затверджені законами України, всі вони містять норми прямої дії,

служать підґрунтям для опрацювання й видання відповідних законів і підзаконних актів.

Кодекс – це єдиний, зведений, юридично й логічно цілісний, внутрішньо узгоджений нормативно-правовий акт, що на науковій основі забезпечує повну, узагальнену й системну регламентацію суспільних відносин у відповідній галузі або підгалузі законодавства. Кодекси виступають важливим чинником стабільності системи законодавства, національної правової системи взагалі. Діють вони, як правило, протягом багатьох років. Норми інших нормативно-правових актів (навіть законів!) не повинні суперечити відповідним кодексам. Пряму вказівку на це можна знайти в текстах деяких кодексів України. Так, за ч. 2 ст. 3 Земельного кодексу України земельні відносини регулюються цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами, якщо вони йому не суперечать. Згідно з ч. 2 ст. 4 Цивільного кодексу України, якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради проект закону, який регламентує цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до цього Кодексу; причому обидва проекти розглядаються Верховною Радою одночасно. Зазначеними нормами законодавець підкрес-

лює особливе місце кодексів у законодавчій системі, забезпечує стабільність правового регулювання. Зауважимо, що більшість українських кодексів таких норм не містять.

Основні *види кодифікацій* – галузева і спеціальна. *Перша* провадиться на рівні певної галузі законодавства, її результатами є видання Цивільного, Кримінального, Сімейного, Цивільного процесуального кодексів. *Друга* здійснюється в межах певної підгалузі законодавства, в результаті чого в Україні видані Митний, Бюджетний, Повітряний кодекси.

Варто мати на увазі, що термін «кодифікація» застосовується в юридичній практиці також в іншому значенні – як діяльність з актуалізації (оновлення) текстів нормативно-правових актів шляхом внесення в них прийнятих у процесі нормотворення змін та доповнень. Таку діяльність прийнято йменувати *поточною кодифікацією*, хоча, власне, кодифікації як особливої змістовної форми систематизації законодавства вона не стосується.

Особливою формою систематизації є створення *зводу законів* – зібрання в одному виданні всього чинного законодавства держави, розташованого в хронологічному порядку. Цей систематизований акт відрізняється таки-

ми головними ознаками: по-перше, він завжди є офіційною публікацією актів законодавства, оскільки видається від імені й за дорученням органу законодавчої влади; по-друге, він має пріоритет перед усіма попередніми офіційними публікаціями законів, містить їх чинну редакцію; по-третє, є зібранням усіх без винятку чинних законів (а не кодифікацією за галузевим принципом). Цей вид систематизації передбачає дуже велику попередню законотворчу роботу з узгодження норм законодавства, подолання прогалин у ньому, скасування застарілих норм, об'єднання законів, що регулюють однакові питання, в єдині законодавчі акти та ін.

Діяльність з опрацювання зводу законів має властивості інкорпорації, консолідації й кодифікації, займає окреме, особливе місце серед інших результатів систематизації, може вважатися ідеальним її типом, «кодексом кодексів» [1, с. 480]. Робота по його підготовці й виданню є тривалою, складною, передбачає надзвичайно високий рівень юридичної науки й законотворчої майстерності.

Історії юриспруденції відомі й реальні приклади видання таких універсальних актів. Першим з них вважається давньоримський Звід законів Юстиніана (у XII ст. названий глосаторами *Corpus*

iuris civilis – Звід цивільних законів) [12, с. 421]. В історії вітчизняного права першим і найвідомішим повноцінним актом такого типу був Звід законів Російської імперії 1833 р., який складався з 16 великих томів, містив у хронологічному порядку всі закони Російської імперії, починаючи із Соборного уложення 1649 р., і був визнаний єдиним чинним законодавчим актом країни.

Кодифікації – важливий показник рівня прогресу людства, взірць правової думки. Почесне місце в скарбниці світової культури посідають перший з видатних кодексів – вавилонський Кодекс Хаммурабі, оригінал якого зберігається у вигляді базальтової стели в найвідомішому європейському музеї – Луврі, римські Закони XII таблиць і Corpus iuris

civilis, пам'ятник середньовічної вітчизняної правової думки «Руська правда», славнозвісні кодифікації XIX ст. – Французький цивільний кодекс, відомий як Кодекс Наполеона, Німецьке цивільне уложення, Звід законів Російської імперії та ін. Ці зразки систематизації законодавства є видатними пам'ятниками не тільки юридичної думки, а й світової цивілізації взагалі.

У зв'язку з опрацюванням Верховною Радою України законодавства про нормативно-правові акти слід очікувати поживлення наукових дискусій з проблем систематизації національного законодавства. Адже вони знаходяться в нерозривному зв'язку з питаннями правової освіченості громадян України, ефективного захисту й самозахисту їх прав та ін.

Список літератури: 1. *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. – 576 с. 2. *Алексі Р.* Інституалізація прав людини в демократичній конституційній державі // *Філософія прав людини/ За ред. Ш. Госелата, Г. Ломанна.* / Пер. з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 172-189. 3. Загальна декларація прав людини // *Бюлетень законодавства і юрид. практики України.* – 2006. – № 7. 4. *Кабрияк Р.* Кодифікації. / Пер. с фр. – М.: Статут, 2007. – 476 с. 5. *Кашанина Т. В.* Юридическая техника: Учебник. – М.: Эксмо, 2007. – 512 с. 6. *Пашук Т. І.* Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод. – Львів: Край, 2007. – 220 с. 7. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997, № 318/97-ВР // *Відом. Верхов. Ради України.* – 1997. – № 32. – ст. 206. 8. Про Єдиний державний реєстр нормативних актів: Указ Президента України від 27.06.1996, № 468/96 // *Уряд. кур'єр* від 04.07.1996. 9. Про затвердження Положення про Державний реєстр нормативно-правових актів з питань охорони праці (НПАОП 0.00-4.03-04): Наказ Держнаглядохоронпраці України від 08.06.2004, № 151 // *Офіц. вісн. України.* – 2004. – № 27. – ст. 1827. 10. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення. – К.: ІДП НАН України, 2003. – 220 с. 11. Систематизация законодательства в Российской Федерации / Под ред. А. С. Пиголкина. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 380 с. 12. *Червонюк В. И.* Теория государства и права: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.

Надійшла до редакції 02.10.2008 р.